بررسی وضعیت کشاورزی در عصر ایلخانان مغول با تاکید بر کشاورزی روستایی

سعیده کاظمی منش

گروه آموزشی تاریخ. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه شهید چمران اهواز. ایران

historyculture06@gmail.com

چکیده :

کشاورزی ایران در آستانه ی قرن هفتم هجری، با داشتن سیستم های مجهز آبیاری ، دانش زراعت ، نیروی انسانی ماهر و کافی و دارا بودن شبکه های تولید زراعی در نقطه ی اوج خود بود که با هجوم اردوی مغول مواجه شد ، تخریب سیستم آبیاری ، ظهور اشکال جدید مالکیت و نظام های مالیاتی، تقلیل نیروی انسانی، تبدیل زمین های زراعی به مراتع دامداری ، و گرایش به اقتصاد طبیعی ،از جمله عوامل رکود کشاورزی ایران در عصر ایلخانی بودند ، این تحقیق با روش توصیفی – تحلیلی در نظر دارد به بررسی وضعیت کشاورزی ایران، بخصوص کشاورزی روستایی ،در عهد ایلخانی بپردازد ،یافته های تحقیق حاکی از آن است : کشاورزی ایران، حتی پس از رونقی که در عهد غازان خان ، با ایجاد اصلاحات ارضی و مالیاتی ، از آن بهره مند شده بود ، به سطح پیش از حمله ی مغول نرسید و هرگز اثرات ضربه ای که مغول بدان وارد آورد ، جبران نگشت .

کلید واژه ها :ایلخانان، کشاورزی و امور زراعی، مالکیت ارضی ، نظام مالیاتی، اصلاحات غازانی

۱-مقدمه :

حفاری های تپه سیلک کاشان نشان داده است که در شش هزار سال پیش، ایرانیان متمدن بوده ، تشکیل جامعه و حکومت داده بودند و زمین را زراعت می کردن و محصول آن را برداشت کرده ،آن را برای زندگی خود انبار می کردند، تمدن ماقبل تاریخ در فلات ایران شروع شده است و ایران نخستین کشور جهان است که انسان اولیه در آن به کشت و زرع و پرورش دام پرداخته است.(بهرامی ، ۱۳۴۰، ص۴) سه مرحله ی ابتدایی که در تاریخ تمدن های اولیّه از جمله ایران ، دیده می شود ، عبارتند از: شروع به کشاورزی ، اکتشاف و استعمال فلزات و تشکیل خانواده ، دهات و شهرها .(ویلسن ، بی تا، ص ۳۵) حفاری های کاشان ، هم چنان نشان می دهد که ایرانیان در ۶۰۰۰سال گذشته دارای سامانه ی کشاورزی پیشرفته ای بودند. .(فلاح تبار ، ۱۳۹۶، ص۳)منابع تاریخی نشان داده اند که پارس ها قومی بودند آریایی نژاد که از اوایل قرن ۷ قبل از میلاد بر ایران حاکم شدند این قوم به ۱۰ قبیله تقسیم شدند شش قبیله زراعت پیشه کردند و چهار قبیله صحرا نشین و دامدار شدند ولی اهمیت قبایل برزگر از صحرانشینان بیشتر بوده است .(همان، ص۱۰) مطالعات باشتان شناسی گواه براین است که مهاجرت اقوام ایرانی ، یک مهاجرت دهقانی بوده ، نه چوپانی ، آنان برای زراعت و کشاورزی در پی یافتن زمین های خوب و مستعد می گشته اند .(بهرامی ، ۱۳۴۰، ص۴)

۲-پیشینه تحقیق:

متاسفانه موضوع کشاورزی با رویکرد روستایی کمتر مورد توجه پژوهش گران قرار گرفته است، علیرغم بررسی و مطالعه نگارنده تعداد کمی از پژوهندگان معاصر به موضوع کشاورزی در عصر ایلخانان و به ویژه کشاورزی روستایی توجه داشته اند از جمله این

پژوهش گران ، یوسفی فر و علی اصل در پژوهشی مشترک به بررسی کشاورزی و امور زراعی در دوره ی غازان خان توجه داشتند که تنها مربوط به یکی از دوره های مورد تحقیق می باشد، رحیمی و فلاحی نیز به تاثیرات اصلاحات غازانی بر وضعیت کشاورزی در قلمرو ایلخانان توجه کرده اند، که گرچه بر موضوع کشاورزی تمرکز داشته اند اما وضعیت کشاورزی روستایی در پژوهش آنان دیده نشده است.

همان گونه که مشاهده می گردد، این موضوع با خلاء پژوهشی روبرو است ، لذا این تحقیق سعی دارد با روش توصیفی – تحلیلی، علل سقوط کشاورزی روستایی را در عصر ایلخانی با :

بررسی عوامل پنج گانه کشاورزی

طبقه بندی اشکال مختلف مالکیت ارضی و بررسی نظام مالیاتی عصر ایلخانی

و هم چنین تاثیر اصلاحات غازانی را بر کشاورزی روستایی ایران مورد بررسی قرار دهد .

این تحقیق بر پایه این اصل که کشاورزی ایران در قرن هفتم هجری با طراحی شبکه های آبیاری ،دسترسی به علوم زراعی، محدودیت اشکال مالکیت و پرداخت مالیات و هم چنین وجود نیروی انسانی ماهر در عرصه ی زراعی ،دارای کشاورزی با رونق فراوان بوده است ، نوشته شده است . امید است این پژوهش گامی هرچند کوچک در جهت شناسایی بخشی از تاریخ کشاورزی این سرزمین کهن باشد .

۳- کشاورزی :

کشاورزی ، عبارت است از بهره برداری از آب و زمین به منظور تولید محصولات گیاهی و حیوانی که شامل : زراعت ، دامداری ، باغداری ، مرغداری ، زنبور داری و صنایع دستی می باشد .(تقوی ، ۱۳۹۹، ص۹۶)

نوعی انقلاب حدود ۱۱هزارسال پیش ،یعنی در زمانی رخ داد که انسان برای نخستین بار به کشاورزی روی آورد .ایرانیان باستان ،با گذشت زمان دریافتند که کمک به رشد گیاهان در دامنه ی طبیعت با مراقبت و مواظبت از آنها امکان پذیر است این گامی کوچک در جهت گزینش بهترین گیاهان و انتقال آنها به نقاط حفاظت شده و کاشت دوباره ی دانه های آنها بود .(فلاح تبار ، ۱۳۹۶، ص۲)

پیشرفت کشاورزی نیازمند دو گروه از عوامل است :

عوامل فیزیکی تولید کشاورزی: عوامل پنج گانه (آب ، زمین ، دام کاری (گاو) بذر و نیروی کار)

و عوامل غیر فیزیکی : مدیریت و اقتصاد کشاورزی.(همان، ص۲)

عوامل جغرافیایی نقش تعیین کننده ای در زندگی روستاییان به ویژه کشاورزان دارند .عواملی نظیر آب و زمین حرف اول را در بررسی های روستا نشینی می زنند.(لهسایی زاده ، ۱۳۸۷،ص۵)

۴-عوامل فیزیکی : عوامل پنج گانه ی کشاورزی :

۴-۱-عامل اول آب :

مطالعات زمین شنا سی و جغرافیایی نشان داده اند که " فلات ایران برروی کمربند خشک سالی قرار دارد.(سیاه پوش، ۱۳۵۲، ص۹)

در سراسر فلات ایران حتی در نقاطی که مقدار بارندگی سالیانه به میزان قابل توجهی افزایش دارد، کشاورزی بدون

آبیاری مصنوعی امکان پذیر نبوده است .بنابراین از روی اطمینان کامل می توان گفت که پایه های تمدن ایران باستان همیشه بر اصول آبیاری مصنوعی استوار بوده است. .(رضا و همکاران، ۲۵۰۰خورشیدی،ص۱۳۷)

اقتصاد قوم ماد بر پایه ی کشاورزی و دامداری بود و زراعت بر پایه آبیاری مصنوعی استوار بود .(فلاح تبار ، ۱۳۹۶، ص۲۱)
هرودوت تاریخ نگار معروف یونانی می گوید ایرانیان برای زراعت برروی شاخه های جیحون سد بسته بودند و از آب آن برای آبیاری استفاده می کردند . .(فلاح تبار ، ۱۳۹۶، ص۲۷)مستوفی در تالیف جغرافیایی خود از ۴نوع آبیاری مصنوعی نام می برد :

-بهره برداری از آب های سطحی : رودخانه ها و چشمه ها با استفاده از حفر کانال و کندن جوی
- بهره برداری از آب های زیر زمینی : با حفر چاه و قنات یا کاریز.
الف)-بهره وری از آب های سطحی :

چشمه ها و رودخانه ها اولین منابع آبی سطحی هستند.(رضا و دیگران ، ۲۵۰۰خورشیدی،ص۶۴)

که به صورت ایجاد کانال، بستن سد یا بند و استفاده از نیروی آب در صنعت آسیاب های آبی مورد توجه بوده اند

ب)-بستن سد یا بند :

ایرانیان به روش ساختن سد آگاهی و اشراف کامل داشتند ، در تاریخ سد سازی ایران تنها سه سد قوسی دیده می شود که هر سه ی آنها درعصر ایلخانان و در عهد غازانی ساخته شدند : سد قوسی ساوه ، سد کبار در قم و بند امیر در فارس که هنوز از آن بهره برداری می شود .(همان ، ص۲۶۷)

پ)-آسیاب های آبی

شوره رود که ناحیه ی نیشابور را در خراسان آبیاری می کرده در روستای عطش آباد که در مسیرش بوده ،دارای ۴۰ آسیاب بوده است . (مستوفی، ۱۳۶۲،ص۱۴۸)

ت)بهره بردای از منابع آبی زیر زمینی :

ساختمان طبیعی حوزه های آبی ایران طوری بود که فلات ایران دارای منابع سرشار آبهای تحت الارضی می شد. (رضا و دیگران ، ۲۵۰۰خورشیدی،ص۶۵) حفر چاه و کندن قنات را ه ها ی دسترسی به این منابع بودند . در چندین هزار سال قبل مردم ایران دست به ابتکار کاملا نوینی زدند ، بدین ترتیب که با روش ساختمانی خاصی ،آبهای زیر زمینی را جمع کرده و تحت قوه ی نیروی جاذبه به سطح زمین رساندند .این اختراع در نوع خود تاکنون بی نظیر است آنان ، علل جریان آب ، که عبارت است از سطح شیب

دار و قوه ی جاذبه زمین را می شناختند (همان،ص۱۴۴) تاسیس قنات یا کاریز بدون مبالغه اولین اختراع فنی در رشته ی آبیاری است .(همان ،ص۱۴۴) این مجراها را در مغرب ایران قنات و در مشرق ایران کاریز می خواندند.(فرای، ۱۳۴۴،ص۱۵)

مستوفی گزارش می دهد: قصبه ی فریومد در خراسان ، آب آن از قنات است و در موضعی یک ، دو کاریز معتبر دارد.(مستوفی،۱۳۶۲،ص ۱۵۰)

درباره ی تعداد قنات در قرون هفتم و هشتم هجری، ارقامی در دست نیست و در این که تعداد آنها به ۱۰هزار می رسیده شکی نیست .(رضا و همکاران ، ۲۵۰۰ش، ص۱۵۱)

لایروبی قنات هر سال ضروری بوده، در غیر این صورت قنات خراب شده و قابل استفاده نبود ،(همان ،ص ۱۵۹)بدیهی است که کارهای سخت احداث و تنقیه ی قنات را روستاییان بر سبیل بیگاری و طبق فرمان انجام می دادند.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۱، ص۲۱۴)کافی نبودن آب ،با وجود اراضی قابل کشت یکی از ویژگیهای بارز زراعت عصر ایلخانی بود.(همان ،ص۱۹۹)

علاوه بر مصارف کشاورزی ، آب ، یکی از روش های احتساب اراضی نیز محسوب می شده ،که مراجعه به سهم آب نامیده می شده است و این ترتیب در جاهایی معمول بوده ،که کشت و زرع بیشتر بوسیله بیل صورت می گرفته: مانند بعضی از محال اصفهان و همچنین در نواحی کوهستانی که در آنجا آب و شکل زمین اهمیت داشته ،نه قابلیت گاو هایی که زمین را شخم می زدند .(لمبتون ، ۱۳۶۲، ص۴۲)

۴-۲- عامل دوم : زمین

زمین با مالکیت پیوندی ناگسستنی دارد ،لذا برای بررسی عامل دوم ، نیاز به شناخت اشکال مختلف مالکیت داریم .

تعریف شکل مالکیت ارضی :

شکل مالکیت :یعنی این که چه کسی مالک زمین است و به چه کسی بهره ی مالکانه تعلق می گیرد. (سود اگری ،۱۳۳۶، ص ۶۹)

حمله ی مغول زمانی به ایران انجام شد که اغلب مغولها از چگونگی ای روابط و انواع مالکیت زمین بی خبر بودند .(تسوف ،۱۳۸۶،ص۱۸۵)

با هجوم مغول و" برخورد شدید حیات اجتماعی ایران با نظام چادر نشینی ، تحولات بزرگی در روابط تولیدی به وجود آورد که بدون در نظر گرفتن آثار آن ، ممکن نیست ، نظام بهره برداری از زمین را مورد مطالعه قرار بدهیم .(خسروی ، ۱۳۵۷،ص۵)

نظام بهره برداری : یک رشته روابط حقوقی میان افراد بود که در قالب یک نظام تقسیم کار، برای دریافت سهمی از محصول در مقابل کار یا سرمایه تعریف شده بود .در نظام بهره برداری از زمین سه ویژگی اهمیت داشت: تعدد و تنوع نظام ها، دوام تاریخی

و همزیستی آنها دریک زمان معین.(طالب ؛عنبری ، ۱۳۸۷، ص ۳۰)

چنین به نظر می رسد که مغولان در نخستین دوره ی تسلط خود ، خویشتن را مالک زمین نمی پنداشتند. با این حال زعمای قوم مغول همین که از طریق :مالکیت ، وراثت ، تصرف و غصب دارای زمین هایی شدند.(لمبتون ، ۱۳۶۲، ص۱۶۴) الگوی مالکیت بر

زمین تغییر زیادی پیدا کرد. در این دوران رهبران مغول شروع به دست اندازی به زمین ها از طریق توارثی کردن زمین ، و ضبط آنها نمودند ، که درنتیجه ی آن ، زمین هایی به اشکال زیر به وجود آمد:

زمین های یورت ،دیوانی ، اینجو ، وقف و ملکی. (لهسائی زاده ، ۱۳۶۹،ص۳۸)

الف : زمین های یورت :

حکایت از چیزی نمی کرد بجز ادامه راه و رسم بیابان گردی . (لمبتون ، ۱۳۶۲، ص۱۶۲) برای صحرا گردانی که به

یک اقتصاد منبسط عادت داشتند هیچ اهمیت نداشته که مالک قطعه زمینی باشند، آنچه ایشان می خواستند این بود که بتوانند از فضای وسیعی برای کوچ کردن خود در فصول مختلف سال استفاده کنند و این امکان را داشته باشند که برای خانواده ها و اردوهای خود مکان مکان مناسبی پیدا کنند. .(تسوف ، ۱۳۷۸،ص۱۸)

ب: اراضی دیوانی یا دولتی :

زمین هایی بودند که در نتیجه ی فتح کشور به مالکیّت دولت درآمده بود . اراضی دیوانی ممکن بود برای استفاده کشاورزی و یا تصرف به روستاییان واگذار شود به شرطی که ایشان مالیات ارضی را بپردازند.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۵)

ویژگی مالکیت دولت بر اراضی :یکی این بود که در این مورد دولت راسأ از روستاییان بهره کشی می کرد.

و دیگر این که بهره و مالیات توأم شده بود و مبالغی که دولت به رسم بهره - مالیات جمع می کرد ، اعم از جنسی و نقدی ، به صورت مواجب ، مستمری و کمک خرج و عطایا و... بین طبقه ی حاکمه تقسیم می شد .(همان ،ص۸)

ج : اراضی اینجو :

عبارت بود از زمین های دیوانی که میان اعضای خاندان سلطنتی قسمت می شد و عایدات آن به مصرف مخارج دستگاه شاه یا اعضای خاندان سلطنتی می رسید و شاید هم صرف نگاهداری سپاه می شد با این همه معاف از مالیات دیوانی نبود .(لمبتون ، ۱۳۶۲، ص۱۶۴) املاک اینجو را غالبأ زمین های ضبط شده، زمینهایی که مالکان آنها گریخته و یا کشته شده بودند ، املاک متعلق به شاهانی که مغولان بر آنها غلبه یافته بودند و یا املاک وقفی که ایلخانان آنها را تصرف کرده بودند ، تشکیل می دادند .(اشپولر، ۱۳۵۱،ص۳۲۵)

رسم التجاء :

ورود در ردیف اینجو در بسیاری از موارد بر اثر التجاء افراد صنوف مختلف، بر زنان ایلخانان و یا شاهزادگان صورت می گرفت .که اینان ،افراد مزبور را با اراضی و املاک ایشان تحت حمایت خویش قرار می دادند، .نه تنها افراد بلکه شهرها هم به ایلخان ملتجی شده و سرنوشت خود را به وی می سپردند.

.شهر آنی در زمان ابوسعید بهادرخان شهرخاص اینجو شد. (پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲، صص۱۶-۱۵) ، مسعودی مورخ معروف ، آغاز این رسم را در زمان بهرام دوم می داند.(نعمانی ،۱۳۵۸، ص۱۵۰)

د : اراضی اوقاف :

وقف به معنی حبس مال و دریافت منافع آن است : یعنی عین اموال از نقل و انتقال محفوظ بماند تا واقف از منافع آن استفاده کند.

شکل مالکیت وقفی ،پس از ظهور اسلام به وجود آمد.•طبق فقه اسلامی هرکسی می تواند هرچیز ازجمله اموال غیرمنقول (عقار)خود را وقف کند، آنچه وقف شده ملک الله شمرده می شود ولی از درآمد آن موسسات خیریه و یا اشخاصی که وقف به نفع ایشان صورت گرفته می توانند استفاده کنند . (پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۲۸)شرع اسلام ، وجود متولی را برای موقوفات واجب می شمرد ، به موجب شریعت اسلامی ، عشر محصول (یک دهم) به متولی می رسید ، ولی در عصر ایلخانی اراضی اوقاف از مالیات معاف شد و حق وصول حقوق دیوانی به متولیان موقوفه منتقل شد .(نعمانی ، ۱۳۵۸، ص۱۸۷)

قوانین وقف : مال وقف ، قابل فروش، رهن گذاری ، اهداء و انتقال به غیر نیست . (پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۱،ص۲۸)

موقوفات از معافیت مالیاتی برخوردار بودند و حق وصول مالیات به متولیان موقوفه منتقل می شد .

درآمد متولیان تنها از بهره کشی از روستاییان ساکن املاک موقوفه بدست نمی آمد ، بلکه از قنوات ، نهرها و آسیا بها و دیگر منابع که به اجاره داده می شد ، نیز بهره می گرفتند.(همان ، ص۲۹)

دو گزارش از حمدالله مستوفی در این مورد نشان گر این است که بسیاری از اموال موقوفه در عصر ایلخانی ضبط و تصرف شدند:

بسیاری از اموال موقوفه توسط فاتحان تصاحب شدند.

سراسر ولایت پشکل درّه که مشتمل بر ۴۰ دهکده است ، وقف مسجد جامع قزوین بود ، ولی مغولان آن موقوفه را غصب و تصرف کردند. (مستوفی ، ۱۳۶۲، ص ۷۳)

ه :راضی ملکی :

در اوایل تسلط اعراب ، اراضی خصوصی را ضیاع (جمع ضیعه) به معنای خواسته ها یعنی آب ، زمین و درخت می خواندند و به تدریج در ایران به زمین اربا بی معروف شد .(نعمانی ، ۱۳۵۲،ص ۱۷۴)اما مراد از اراضی ملکی یا اربا بی ، املاک خصوصی بود .(لمبتون ، ۱۳۶۲، ص۱۶۵) در این شکل از مالکیت ، مالک" روستا" را به عنوان واحد مالکیت در نظر می گرفته است .بنابراین روستا یا ده ، صرفا مجموعه ای از قطعات زمین نبوده ، بلکه واحدی بود که به صورت کل خرید و فروش می شده، یعنی وقتی انتقالی در مالکیت رخ می داد، نه تنها کل زمین های روستا از دست کسی به کس دیگری منتقل می شد ، بلکه روستاییانی که برروی زمین کار می کردند، در اختیار شخص خریدار قرار می گرفتند. .(لهسائی زاده ،۱۳۶۹،ص ۵۱)

با به دولت رسیدن ایلخانان تقسیمات جدیدی در اراضی مزروعی به وجود آمد. غازان خان با اسلام آوردن خود سعی کرد که که سنن مغولی را تا حدی تابع شریعت اسلامی گردا ند ،اما همانند دوره ی سلجوقیان تغییراتی در ترکیب طبقه ی زمین دار به وجود آمد. (لمبتون ، ۱۳۶۲، ص۱۶۴)

و :اراضی اقطاع :

اقطاع یک نهاد بود که در نتیجه ی تحولات اقتصادی – اجتماعی در دوران عباسیان به وجود آمد.(لهسائی زاده ، ۱۳۶۹،ص۳۶)

تحولات دوران عباسی دولت را مجبور کرد که راه حل هایی را برای مشکلات مالی خود که ناشی از گسترش سازمان دیوان سالاری اش بود ، پیدا کند اقطاع پاسخ به چنین نیازی بود، به بیان دیگر اقطاع عبارت بود از واگذاری زمین به رهبران ایلات و نمایندگان دولت در بلاد مختلف ، (لهسائی زاده،۱۳۶۹، ص ۳۷)

در آغاز سپاهیان مغول ، مواجبی دریافت نمی کردند و تنها غنایم جنگی زندگی آنها را تأمین می کرد ،لیکن پس از این که مرزهای امپراتوری مشخص گردیدند و ایلخانان به سلطنت رسیدند، دیگر ادامه ی سیاست قبلی امکان پذیر نبود ، چرا که مقدار غنایم کاهش یافته بود و وجود لزوم دایمی سپاه، ایلخانان را برآن داشت که به سپاهیان مواجبی بپردازند .لذا تصمیم گرفته شد ، مزد سپاهیان و مواجب فرماندهان آنها را از راه واگذاری اراضی که در نزدیکی اردوگاه های آنان وجود داشت ، بپردازند .(نعمانی ، ۱۳۵۸،ص ۲۲۰)

در این نظام به جای دادن حواله مستمری که از در آمد حکومت از اراضی دولتی بود ، این اراضی را به تصرف آنان می دادند تا سهم اربابی را به جای مقرری خود دریافت کنند .(رجب زاده ، ۱۳۸۳،ص ۱۲۰) یکی از علل مشخص واگذاری زمین به اقطاع را باید در بی توجهی دولت مردان ،به امور روستائیان ساکن در اراضی دیوانی دانست . (سوداگری ،۱۳۳۶، ص۱۰۳)

ویژگی های نظام اقطاع در عصر ایلخانی :

۱- تجدید تقسیم اراضی و انتقال بخش مهمی ار املاک به مالکان نو رسیده : یعنی سران فاتح مغول.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۱،ص۷۶)

۲- برای پرداخت مستمری ،صاحب منصبان لشکری، روستاها و مناطقی را که می دانستند ، مبالغ مقرر را تامین می کنند ، به امرای سپاهی تخصیص دادند .(تاریخ ایران کمبریج ،ج۴، ص ۶۹)

۳- لشکریان غازان خود مشغول زراعت شدند. (لمبتون ، ۱۳۶۲، ص ۱۸۴)

۴-اقطاعات را نخست میان امیران هزاره تقسیم می کردند و آنان زمین را میان امیران صده قسمت می کردند و وظیفه ی آنان این بود که اقطاع را به اقطاعات کوچکتر و انفرادی بخش کنند و سپس ترتیب این تقسیم و توزیع را به حکومت مرکزی اطلاع دهند.(همان ،ص ۱۸۶)

۵- زمینی که بخشیده شده بود ، باز هم تقسیم می شد و این کار موجب پدید آمدن فئودال های کوچک می شد.(فرای ، ۱۳۴۴،ص۱۸۶)

۶- مالکیت زمین به ترتیب سلسله مراتب تقسیم شده بود و زمین واحدی، دو یا سه مالک داشت که ایشان طبق سلسله مراتب ،تابع و متبوع یکدیگر بوده اند .لذا مالکیت ارضی نیز مانند مالکیت قبیله و جماعت بر پایه گروه و جمع بود. . (پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۱)

۷- ایلخانان، سازمان طبقاتی سلسله مراتب سرباز مغول (چریک) زمین دار را ،به نحو واضح تری مشخص کرده بودند. این ترتیب، با نظر فاتحان که تابعیت را مستلزم فرمان برداری کامل شخص روستایی از مقطع می شمردند مطابقت داشت و این برخلاف فقه اسلامی بوده که فرمان برداری روستایی را لازمه تصرف زمین توسط مالک می دانست.

۸-در آن زمان نه تنها زمین و قنوات و انهار، بلکه اشخاص نیز جزء اقطاع بودند .اقطاع تنها به معنی تملک زمین و شبکه آبیاری نبود ، بلکه تملک افراد را نیز شامل بوده است .(همان،ص۵۵) بنا بر تئوری نظام الملک وزیر با تدبیر سلجوقی : حقی که مقطّع بر گردن ساکنین اقطاع خود دارد فقط حق مالی است و دیگر نسبت به زمین و برزگر حقی ندارد، زیرا سلطان تنها بعضی از حقوق مالی را به او تفویض کرده است .(لمبتون ،۱۳۶۲، ص۱۴۳)اما در عصر ایلخانی ،"روستا را با روستاییانی که در آن می زیستند به اقطاع می دادند .در این گونه روستاها اگر دهقانی ظرف ۳۰ سال گذشته جای دیگری رفته بود می بایست او را باز گردانند ".(همان،ص۱۸۳)

از لحاظ تاریخی اقطاع در شکل کنترل و بهره کشی اقتصادی اجتماع روستا گسترش پیدا کرده بود نه بر اساس مالکیت بر اجتماع روستایی.(لهسائی زاده ، ۱۳۶۹،ص۳۸)که در عصر ایلخانی رواج پیدا کرد.

۹- با رواج رسم اقطاع امتیازات مقطّع نه تنها عبارت از حق وصول مالیات بود، بلکه هم چنین مشتمل بر وضع مالیات و تحمیل بیگاری برمردم نیز می شد.(لمبتون ،۱۳۶۲،ص۴۲)

شرایط واگذاری اقطاع در عصر ایلخانان :

۱- متصرف زمین می بایست خدمت لشکری انجام دهد.(پطروشفسکی ،۱۳۴۴،ج۲ ،ص۲۷)

۲- چنان که یکی از مقطعان به کشت و زرع زمین خود نمی پرداخت و یا در خدمت قصور می ورزید از حصه اقطاع خویش محروم می گشت.

۳-این حصه ها را دارندگان حق نداشتند بفروشند یا اهداء وهبه کنند یا به مهریه و شیربهاء دهند.

۴- پس از مرگ اقطاع دار، حصه ی وی را به فرزند و یا یکی از کسان وی که قادر به انجام خدمت لشکری بودند میدادند.(همان، ص۵۹)

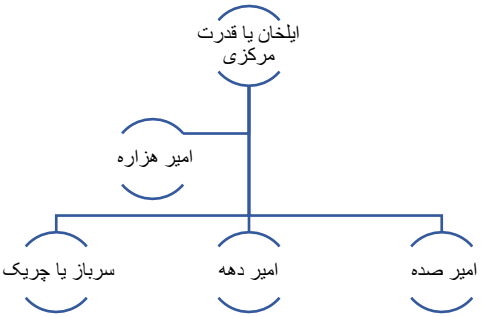
۵- اگر کسی ازاقطاع داران در می گذشت و بلا عقب بود یکی از غلامانش جانشین او میگردید و اگر غلام نبود ، زمین را به یکی از افراد صد ه ی او می دادند.(لمبتون ،۱۳۶۲،ص۱۸۶)

در زمان غازان به همه ی لشکریان مغول اراضی اقطاع داده شد .متن یر لیغ غازا نی در سال ۷۰۳هجری ، که در نتیجه ی اصرار و فشار لشکریان صادر شد، چنین بود : مصلحت در آن است که ازممالک و ولایا تی که برراه گذر لشکر و یا ییلاق و قشلاق ایشان افتاده و به تغلیب دیهها و رعایا به دست فرو می گیرند تمامیت به اقطاع لشکر دهیم . (فضل الله ،۱۳۳۸، ج۲،ص۱۰۶۹)

در یرلیغ به وضوح قید شده که فقط صحبت برسر توزیع اقطاع به لشکریان صحرانشین مغول در میان است .

بدین ترتیب در میان بزرگان صحرانشین و لشکری سلسله مراتب فئودالی اقطاع داران پدید آمد که در این مورد ۵مرتبه ی آن دیده می شود: ایلخان یا قدرت مرکزی – امیر هزاره – امیر صده – امیر دهه-سرباز یا چریک (لشکری صفی)

اینان همه از روستاییان اسکان یافته و تابع خویش به شیوه ی فئودالی بهره کشی می کردند.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۶۱)

به تدریج تغییراتی در حقوق اقطاع داران پدید آمد که منجر به توسعه ی مصونیت های اداری و مالی آنها شد .(نعمانی، ۱۳۵۸، ص۲۲۳)

مالکیت سیورغال :

سیورغال که به مفهوم :" اهدای زمین به رسم عطیه " در زبان مغولی آمده است (پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۷۳)در اواسط قرن هشتم هجری ، در عهد ایلخانی در ایران شکل گرفت۰(نعمانی ، ۱۳۵۸،ص۲۲۹)و در واقع ،شکل تکامل یافته ی اقطاع بود.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۷۳)تفاوت حقوقی سیورغال با اقطاع در آن بود که از مصونیت اداری و قضایی برخوردار بود و صاحبان آن ، از خدمت نظامی و اداری معاف بودند ، (نعمانی، ۱۳۵۸، ص۲۲۹)

اهمیت تاریخی پیدایش سیورغال را باید در شیوه ی حکم فرمایی مغولان جستجو کرد ، در این دوران برای وابسته کردن روستاییان به زمین که بعلت فشار مالیاتی و جور و ستم مامورین مالیات ، زمین ها را رها کرده و فرار می کردند، به مقطّع مصونیت مالیاتی، اداری و قضایی داده شد تا به موجب آن روستاییان را بطور کامل مطیع و تابع خود سازند .(سوداگری ،۱۳۳۶، ص ۱۰۵)

کامل ترین شکل سلطه فرمانروایان ترک و مغول بر زارعان اسکان یافته و بی رحمانه ترین شکل بهره کشی از روستاییان در سیورغال تجلی داشته است .(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴،ج۲،ص۷۲)

۴-۳-عامل سوم : دام کاری (گاو)

گاو از دیر باز در کشاورزی ایران مورد استفاده قرار می گرفته است .تحقیقات باستان شنا سی نشان داده اند که : برروی یکی از سفال های کشف شده در کاشان ،که قدمت آن به ۶۰۰۰سال قبل می رسد، تصویری از دهقانی دیده می شود که در کنار جوی آبی، کنار گاوی ایستاده است.(بهرامی ،۱۳۴۰، ص۴)در این سفال تاریخی ، چهار عامل از عوامل کشاورزی یعنی ، زمین ، آب، دام کاری و نیروی انسانی به تصویر کشیده شده است .

استفاده از نیروی گاو برای شخم ، خرمن کوبی، آبیاری از چاه، در آسیاب ها و حمل کود و غلات و میوه و... بسیار متداول بوده است .اما اهمیت گاو در تقسیم اراضی به عنوان واحدی شناخته شده در منابع تاریخی ، دائما مورد اشاره قرار گرفته است :و آن اصطلاح : " جفت " است ، جفت :" مساحت زمینی است ،که در ظرف مدت یک فصل توسط یک جفت گاو نر ، شخم زده می شده و واحدی بوده ، برای تعیین قطعه زمین در خور پرداخت مالیات ."(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۱،ص ۲۴۷)

با هجوم مغول و تشکیل حکومت ایلخانان، یکی از اقدامات مغولان ضبط دام های کاری و احشام روستاییان بود، مغولان بنا به خصلت بیابان گردی شان ، تنها به دنبال مواشی و دامهایی بودند که اقتصاد دامی خود را پیش ببرند .(پطروشفسکی و همکاران ، ۱۳۹۴، ص۹)

جوینی آورده است :پس از این که واحه ی مرو ، توسط مغولان با خاک یکسان شد ، کشاورزی و سد رودخانه ی مرغاب نابود گردید و دامهای آن ناحیه به غنیمت رفت .(جوینی ، ۱۳۸۵، ج۱، ص۳۴)

۴-۴- عامل چهارم : بذر

ایران یکی از قدیمی ترین مکان های پیدایش و اصلاح بذر غلات است .گندم و جوی وحشی اولین بار در ایران پیدا شدند .اولین آثار بذرهای گندم اهلی و جو در زمین های تپه علی کش در غرب ایران پیدا شد ه که متعلق به ۶۵۰۰تا ۷۵۰۰سال قبل از میلاد است .(لهسائی زاده ، ۱۳۶۹،ص۱۰۴)

ایرانیان بسیاری از بذرها و گیاهان اهلی شده را می شناخته و می خوردند.(فرای ، ۱۳۴۴، ص۳۹)

کشت شلتوک و برنج از زمان های پیشین در ایران معمول بوده و گفته شده در زمان انوشیروان از هندوستان وارد ایران شده است .(بهنام ، ۱۳۲۰، ص ۸۶)ظاهرا در سال های نخستین حمله ی مغول در ایران گندم کشت نمی شده است ، چرا که روستاییان یا به قتل رسیده و یا از بیم جان فراری شده بودند.(نعمانی، ۱۳۵۸، ص ۳۰۵)

حافظ ابرو در جغرافیای خود از مناطقی نام می برد که در عصر ایلخانان، مرکز غلات بوده اند ازجمله: ابرقوه : دهستانی کوچک ، هم آب رود و هم کاریز دارد و غله بوم است .(ابرو ، ۱۳۷۸،ج۲،ص۱۱۱) کورد و کلار: دیه هایی بزرگ هستند، و ناحیت آنها جمله غله بوم است .(همان،ص۱۱۲)

عدم تکافوی بذر یکی از علل سقوط کشاورزی بود. تولید غله در عصر ایلخانی به کمترین مقدار خود رسید .

۴-۵- عامل پنجم : نیروی انسانی

تقسیم کار بزرگ اجتماعی در ایران که همانا جدا شدن تولید پیشه وران، از تولیدات کشاورزی است در عهد ساسانیان آغاز شد و در زمان قباد به مراحل عالی تری رسید.(رضا و دیگران ، ۲۵۰۰خورشیدی، ص ۱۲) این روند تا زمان مغولان ادامه داشت ، از آن جا که نیروی کار انسانی ، تنها عامل هوشمند و خلاق از عناصر پنج گانه ی کشاورزی است ، می طلبد تاثیر آن را از زوایای مختلف مورد بررسی قرار داد :

الف : به عنوان عامل تولید :

کلیه ی اعمال زراعتی از قبیل آماده سازی زمین ، بذر افشانی ، آبیاری ، درو ،...به وسیله ی رعیت و خانواده ی او انجام می گرفت بنابراین هر خانوار یک تولید کننده ی مستقل بود ، چند خانوار باهم متحد شده و یک واحد یا دسته کشاورزی را به وجود می آوردند.(سوداگری ، ۱۳۳۶،ص۱۲)

نیروی کار عمده را در بخش کشاورزی روستاییان تشکیل می دادند ، روستاییان عصر ایلخانی غالبا فاقد زمین بودند و فقط از حق اعیانی در بعضی مناطق کشور برخوردار بودند . (همان ،ص ۱۵۵)

ب : وارثان فنون زراعی :

روستاییان نه تنها کارگر انی ماهر در زمینه ی کشاورزی بودند ، بلکه وارث دانش زراعتی بودند که بیش از ۱۰ هزار سال در ایران قدمت داشته است ، ازجمله ی این فنون می توان به :

۱- خاک شنا سی :

- این که در قرون وسطی مردم ایران زمین ، از خواص خاک های مختلف اطلاع داشتند، خود مبین این حقیقت است که فن فلاحت در آن سرزمین بسیار عالی بوده است .در کتاب ارشاد الزراعه در باره خاک هایی که در ایران دیده شده و نحوه زراعت در خاک ها توضیح داده شده و دو نوع ریگ بوم را با شرایط و فنون کشت کاملا توضیح می دهد.(هروی ، بی تا، ص۵۸)

۲- شناخت انواع کود:

گردآوری کود در امر معیشت و اقتصاد روستایی ایرانی مقام نمایانی داشته و منابع قرن های ۱۳و ۱۴ م در این باره جزییاتی ذکر می کنند. زبل (کود) سلاخ خانه ، که خون چهارپایان و سرگین و شکمبه در آن باشد، قوت ترین زبل است ، فی الجمله هر چه عفن تواند شد ، آن قوت غذایی دارد جهت درخت و زراعات .سرگین کبوتر هم عظیم به قوت باشد.(فضل الله،۱۳۶۸، ص۱۲۵) سرگین کبوتر بهترین کود است .(هروی، بی تا، ص۸۰)

۳- روش تبدیل کشت :

در ایران این روش متداول بوده ،به این معنی که در یک قطعه زمین معین سالیانه چند بار کشت می شده است و بعد از غلات ، بقولات ، یونجه یا صیفی می کاشتند و غالبا دو بار در سال محصول غله بر می داشتند و ترتیب تبدیل کشت در مناطق مختلف متفاوت بوده ، در کتاب ارشاد الزراعه از تبدیل کشت سخن رفته و درباره ی تواتر انواع مزروعات در قطعه زمین واحد گفتگو شده است . (هروی ، بی تا، ص۵۸)

۴- باغداری و درخت کاری :

در ۱۳۰۰سال قبل از میلاد در ری و کاشان و دامغان درخت را به یک سبک نقاشی کرده اند و این امر نشان می دهد که از لحاظ کشاورزی و درخت کاری میان کشاورزان مختلف کشور روابط برقرار بوده است.(بهرامی ، ۱۳۴۰، ص۸)

پیوند درخت های مثمر از زمان های پیشین در ایران معمول بوده است و در کتاب فلاحت و زراعت در عهد غازانی ، بخشی دیده می شود تحت عنوان " در معرفت و احوال پیوند کردن انواع درختان مثمر ".(بهنام ، ۱۳۲۰،ص۵۴) به یقین باید دانست که نادر درختی باشد که با درختی پیوند کنند و نگیرد.(فضل الله، ۱۳۶۸، ص۷) غازان خان فرمان داد از همه ی ممالک انواع درختان میوه دار ، ریاحین و حبوبات که در تبریز نبود و هرگز کس در آنجا ندیده بود، نهال و شاخ آن پیوند کردند و بذور آن بیاوردند و به ترتیب آن مشغول شدند، (فضل الله،۱۳۳۸،ج۲،ص۹۹۶) حافظ ابرو در جغرافیای تاریخی خود آورده است:

فاروق و سیرا : ناحیتی است که دیه های فراوان دارد و میوه ها دارد از هر نوعی .(ابرو، ۱۳۷۸، ج۲،ص۱۱۵) که این امر نشان از پیشرفت باغداری و درختکاری داشته است.

۵- پرورش حیوانات اهلی:

در حفاری هایی که در دامغان انجام شده .آثاری مربوط به ماقبل تاریخ کشف شده است : در این حفاری ها مجسمه هایی به اشکال حیوانات ،بز کوهی ، گاو نر و اسب دیده شد ه است .(ویلسن ، بی تا ، ص ۴۵)

در دره بزرگی در دامغان مجسمه های گلی به شکل حیوانات اهلی پیدا شده که نشان می دهد دام پروری در ایران معمول بوده است .(بهرامی ، ۱۳۴۰، ص ۶) اسب برای اولین بار در ایران اهلی شده و پرورش یافته ، هرودوت می گوید : سرزمین پارس ، قرنها یگانه آموزشگاه سواری و سوارکاری بوده ، از همه جا شاهزادگان خارجی برای آموزش این فن به ایران رهسپار می شدند .(بهنام ،

۱۳۲۰، صص۲۰-۲۲) دامپزشکی در ایران اوستایی معمول بوده و کسانی به عنوان پزشک حیوان به مداوا و معالجه و عمل جراحی حیوانات اهلی می پرداخته اند .(همان، ص۱۷) هم چنین ،منع قربانی حیوانات مفید در کشاورزی ، به رشد و رواج زراعت کمک می نمود.(فلاح تبار ، ۱۳۹۶، ص۱۳)مرغداری و پرورش مرغ در ایران رواج داشته است ، آن چنانکه از دیهی به نام تالی نام برده شده که دارای مرغداری بوده است(ابرو،۱۳۷۸، ج۲،ص۱۱۳)

۶ - تدوین گاهنامه تقویمی کشت :

بدیهی است که موسم کارهای کشاورزی نه از روی تقویم قمری بلکه طبق گاهنامه ی شمسی پیش از ایران اسلامی معین می شده .سال قمری ۳۵۴ روز دارد و ۱۱روز از سال شمسی کوتاهتر است و بدین سبب ماههای قمری نسبت به فصول سال ثابت نیستند و از گاهنامه های قمری نمی توان برای کشاورزی استفاده کرد.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۱، ص۲۴۱)غازان خان، در سال ۷۰۰هجری ، رسما برای سال مالی تقویم تازه ای براساس سال خورشیدی تدوین کرد ، که تا پایان سلطنت ایلخانان به تقویم خانی معروف بود .(اشپولر، ۱۳۵۱، ص۳۱۶)

ولی به جای نام های ماه های پیشین ایرانی یعنی ماههای خورشیدی از اسامی عربی بروج فلکی استفاده می شده است .

در خوزستان دروی غلات درماه ثور(اردیبهشت) صورت می گرفته و گندمی که در ماه جوزا (خرداد) درو نشده باشد ، در صحرا می ماند و بر اثر شدت گرما از میان می رفت .

تمامی یرلیغ های غازانی در خصوص پرداخت مالیات اراضی با گاهنامه تقویم کشت شمسی بوده است .

۷- انبار داری و ذخیره ی غلات :

ایرانیان از زمانهای قدیم شیوه های نگهداری غلات و محصولات کشاورزی را می دانستند .

غلات فئودال ها و بزرگان و دهقانان ثروتمند در انبارها نگهداری می شده است .و جالب این که کلمه امبار[۱] روسی از ریشه ی انبار فارسی است .(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج ۱، ص۲۶۶)در یرلیغ غازانی راجع به ترتیب پرداخت مالیات گفته شده است که باید روستاییان گندم و جو و دیگر غلات را در جاهایی که مالیات به جنس پرداخته می شود به انبار دیوانی تحویل دهند.(فضل الله ،۱۳۳۸،ج۲،ص۱۰۴۲) در عصر غازان خان ذخیره ی غلات یکساله در انبارهای دیوانی نگهداری می شده و این غله به رسم مالیات و خراج از روستاییان اخذ شده بود .(فضل الله، ۱۹۴۰م،ص۲۵۶)

۸ - مبارزه با ریگ های روان :

در نواحی شرقی ایران گذشته از آبیاری مصنوعی مبارزه با ریگ های روان و ممانعت از فرو رفتن ریگ در مزارع و باغها حائز اهمیت بوده .و بستن بند ریگ یعنی احداث دیوار یا حصاری که اراضی مزروع را در برابر حمله ی ریگ های روان که بادهای سیستان [۲]حامل آن بود، حمایت کنند.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴،ج۱،ص۲۳۳)

گرداگرد سیستان ریگی است بسیار، و در آنجا باد باشد ، آسیاب ها شان بر باد گردند و مردم از بیم آن بادها سدها و بندها کرده اند

در واحه ی یزد ، درخت گز کاشتند تا حرکت ریگ های روان را متوقف سازند. .(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج ۱، ص۲۳۴)

۹ - مبارزه با آفات کشاورزی:

---

[۱] ۱-Ambar

۲- باد ۱۲۰روزه ، بادی شرقی و بسیار شدید که در گرمترین فصل سال می وزد.۲ [۲]

در کتاب فلاحت و زراعت که در زمان ایلخانی تالیف شده ، در خصوص دفع آفات کشاورزی توضیح داده شده است ، و در خصوص مبارزه با حیواناتی چون: مور، موش ، ملخ ، حشرات و غیره دستورالعمل هایی ذکر شده است .(همان،ص۲۹۲)

۱۰ - تالیف کتاب های کشاورزی :

-کتاب آل بنجیر:

نویسنده ی این کتاب جلا ل الدین محمد بنجیری است که در سال ۷۰۰ هجری ،درگذشته ، او دو کتاب در تقسیم آب داشته ، اوست که تقسیم آب قنوات حومه ی شیراز را به قانون تخته وار[۳]ه معمول ساخته بود .(رضا و همکاران ، ۲۵۰۰ش، ص۲۱۵)

- کتاب فلاحت و زراعت : یک کتاب کشاورزی به نام علم فلاحت و زراعت تألیف شخصی عالم و عامل در عصر ایلخانان نوشته شد و عبدالغفار نجم الدّین در سال ۱۳۲۳هجری آن کتاب را گردآوری و چاپ کرد و در آن زمان جزء شاهکارهای کشاورزی شمرده می شد.(بهنام ، ۱۳۲۰، ۵۴)

-کتاب آثار و احیاء : در باره ی فنون کشاورزی که از تالیفات رشید الدین فضل الله می باشد.

همزمان با هجوم مغول تغییراتی در بافت انسانی به وجود آمد :

۱- کاهش نفوس انسانی :

پس از حمله ی مغول یکی از اولین عوامل انحطاط کشاورزی کاهش نیروی انسانی بود ، هارولد لمب آورده است : چنگیز اردو را فرمان حرکت داد، نه بر صف آرائی و چپاول ، بلکه برای محو نمودن کلیه ی آثار حیات و تمام علائم زندگانی در هر جا که پای اسب مغول می رسد.(لمب، ۱۳۱۷،ص۱۱۷)

۲- رواج برده داری :

غلبه مغول موقتا موجب افزایش بی سابقه ی عده بردگان و توسعه ی استفاده از رنج ایشان در کارگاه های صنعتی و دولتی و هم جنین در کشاورزی و آبیاری و دامداری صحرا نشینی شد.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۷۹) قتل عام ، برده گیری و به اسارت بردن ، فرار روستاییان از سرزمین آبا ء و اجداد ی و متروک ماندن مناطقی که زمانی بیشترین جمعیت را داشتند. بردگان روستایی ، یا از امراض مسری و یا از گرسنگی تلف می شدند .

گزارشی از ابن اسفندیار مورخ ناحیه ی طبرستان در آغاز قرن هشتم هجری دیده می شود که نوشته است : تمامی اراضی ، از دامنه ی کوهها تا سواحل زیر کشت قرار داشت ، و روستاها متصل بهم بودند ، بطوریکه زمین لم یزرعی دیده نمی شد .همو گفته است : پس از استیلای مغول اوضاع این ولایت پریشان شد و تمامی اهالی آن به عنوان برده و اسیر به خراسان رفتند .(ابن اسفندیار ، ج ۱، ص ۷۴)

از بردگان در کشاورزی استفاده می شد ،در شخم کردن زمین ، باغبانی و امور آبیاری نیروی برده رایگان بود . وجود نیروی کار رایگان فرصت های شغلی را از روستاییان می گرفت و بر فقر روز افزون آنها اضافه می کرد .

۳- بیغار :

کار اجباری رعایا به نفع دولت یا مالک بود .این عمل نوعی از پرداخت بهره بوسیله کار بود که به صورت فرعی در کنار شیوه پرداخت محصول وجود داشته است.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲،ص۲۹۱)رشید الدین به شرح رنجهای رعایای روستایی که از اراضی

---

[۳] -تخته واره : عبارت از تخته ای بوده، که در وسط نهری نصب می کردند و بر روی آن مقاطعی برای عبور آب تعبیه می کرده اند ، و بدین ترتیب به تقسیم آب می پرداختند، شیوه ی فوق را باید یک نوع "بند اندازه گیری"نامید.(رضا و همکاران ، ۲۵۰۰ش،ص۲۱۵)

خویش جدا شده و از هستی ساقط گشته از نقاط دور به بیغار برده می شدند و غالبا از گرسنگی و ناتوانی در بین راه یا به هنگام کار جان می سپردند پرداخته است. به موجب یا سای چنگیزی بیغار یک گونه مالیات فردی شناخته شده بود و حتی زنان هم از آن معاف نبودند .

۵- عوامل غیر فیزیکی کشاورزی : مدیریت و اقتصاد کشاورزی

یکی از علل رونق کشاورزی ، اهتمام دولت ها بر امر کشاورزی بوده است :

کار پادشاه تهیه چیزهایی بود که برای کشت زمین لازم است .در واقع تقویت این طرز فکر که جنبه علمی دارد ،منبعث از نظریه ای اخلاقی است که از دو جا سرچشمه می گیرد :

اول : طرز تفکر آباء و اجدادی ایرانیان است و ریشه آن را باید در اوستا جستجو کرد ..."ای آفریدگار این جهان مادی ، ای پروردگار مقدس ، خرمی در کجای جهان بیشتر است؟ اهورا مزدا پاسخ داد: جایی که گندم بیشتر می روید...و آنجا که گیاه و میوه هست ."(وندیداد،ج۳،فرگرد چهارم،ص۲۰۹)

و دومین منبعی که این حکمت از آن نشات می گیرد ، دیانت اسلام است .مفهوم سلطان این بوده که سلطان برای رعایای خویش اوضاع مساعدی به وجود آورد و چندان میدان عمل به آنها دهد که بتوانند به تکمیل مراتب اخلاقی خود بکوشند ، چون در آن روزگاران اکثر رعایای سلطان را عشایر و کشاورزان تشکیل می دادند واضح است که در این صورت مسئله کشاورزی به طور کلی مورد توجه بوده است."(لمبتون ، ۱۳۶۲،ص۱۷) نظر فلاسفه نیز مبتنی بر مذهب است .خواجه نصیرالدین طوسی که در پایان عمر در دربار هولاکو می زیست در اخلاق ناصری آورده :اهل مزارعه چون برزگران و دهقانان و اهل حرث و فلاحت که اقوات همه ی جماعت مرتب دارند و بقای اشخاص بی مدد ایشان محال بود .(همان،ص۳۱)

در عصر ایلخانی، تصمیم گیری در امور زراعی تابعی بود از رابطه ی افراد با زمین یا شکل مالکیت و تصرف زمین . به همین دلیل از آن جا که در عصر ایلخانی مدیریت کشاورزی چندین هزار ساله ایرانی به فئودالیسم های خانه به دوش واگذار شد ، علاوه بر کشتار بیرحمانه ی روستاییان عالم و عامل به فنون زراعت ، به تخریب زیر ساخت های کشاورزی مانند : شبکه های آبیاری ، انبارهای غله ، به یغما بردن دام های کاری ،تقسیم اراضی مزروع پهناور به اقطاع کوچک ، و تبدیل زمینهای زراعتی به چراگاه و مرتع نیز پرداختند،(سوداگری، ۱۳۳۶،ص۹۸) یعنی هر پنج عامل اصلی کشاورزی مورد تهدید قرارگرفت .

۱-۴- سازمان های تولیدی کشاورزی روستایی :

استفاده از عوامل مختلف تولید تابع قواعد و مقرراتی نانوشته و برخاسته از خود جامعه بوده که اصطلاحا نسق نام دارد .

نسق روستایی بر مبنای مطلوب ترین حد استفاده از عوامل مختلف تولید پدید امده ،نسق عموما بر پایه ی نادرترین و بااهمیت ترین عامل تولید در هر منطقه شکل گرفته است .(طالب ؛عنبری ، ۱۳۸۷، ص ۳۰)

الف : نظام بنه بندی :

بنه ، عبارت بود از واحد کار زراعی سنتی و مشتمل بود بر یک یا چند قطعه زمین کشاورزی که درآن تعدادی زارع به کار تولید زراعی مشغول بودند .(خسروی ، ۱۳۵۷، ص ۱۳)

بنه ها به عنوان سازمان تولید جمعی برای تولید کشاورزی به وجود آمدند . که در آنها یک تیم متشکل از سهم بران بر اساس تقسیم کار به تولید می پرداخته ا ند .(لهسائی زاده _ ۱۳۶۹_ ص۸۵) از آنجا که یکی از خصائص مهم رابطه ی جمعی ، گرایش آن به نهادی شدن است و نهاد ، نظامی است از روابط پایدار و هدفمند که در طول زمان مداومت پیدا می کنند.(جمعی از نویسندگان، ۱۳۳۵، ص۹)لذا، این واحدها به عنوان یک سازمان پیچیده ی کشاورزی که دارای حق مشخص آب و زمین و دارای مدیریت کشاورزی بود ند، توسعه پیدا کردند .(همان ، ص۸۵)

بنه ها در مناطق کم آب با تعداد ۶ تا ۱۶ خانوار معمولا خویشاوند ، تشکیل شدند و گسترش پیدا کردند.(تقوی ،۱۳۹۹، ص۱۳۲) کارکرد اصلی بنه بهره برداری موثر و صرفه جویانه از منابع کمیاب آب بوده است . تقریبا تمام نیروی کار روستا در چار چوب بنه ها سازمان می یافت . در حقیقت ،سیستم بنه که در روستا های ایران توسعه پیدا کرد به مقدار زیادی پاسخ به شرایط سخت طبیعی جهت زراعت بوده است، شرایط سخت سهم بران را مجبور به تشکیل سازمان تولیدی نمود ،تا هم در شرایط سخت ،کشاورزی را ممکن سازند و هم از منابع کمیاب به نحو بارزی استفاده کنند ، شکل این واحدهای تولیدی حاکی از یک الزام کشاورزی، تکنیکی و اقتصادی است .(لهسائی زاده _ ۱۳۶۹_ ص۸۵)

ب : نظام مزارعه :

نظام مزارعه ، شایع ترین نظام تولیدی در روستا بود (لهسایی زاده ، ۱۳۶۹، ص ۹۵)

مزارعه : شکل خاص شرقی وصول محصول اضافی از رعیت کشاورز، بود :یعنی کشاندن پای او در مشارکت با ارباب در تقسیم محصول. (سوداگری ،۱۳۳۶، ص۱۲۷)پرداخت محصول اضافی از طرف رعیت به ارباب (که می توانست ، دولت ، اوقاف و..باشد) به ۳شکل مختلف و پای به پا انجام می گرفت :

بهره ی مالکانه کاری ، بهره ی مالکانه جنسی و بهره مالکانه ی نقدی .

از این میان ،بهره مالکانه ی جنسی ، رایج ترین و مسلّط ترین شکل بهره کشی در ایران بود که بر اساس مزارعه وصول می شد.((همان، ص ۱۲۸)

در قرون چهار تا هفتم هجری، پرداخت بهره ی مالکانه نقدی رواج داشت ولی هم زمان با سقوط کشاورزی ،پرداخت جنسی که از ویژگی های اقتصاد طبیعی است ، دوباره مسلط شد . (همان، ص۱۲۹)

بهره ی مالکانه ی کاری : که غالبا به صورت بیگاری اعمال می شد.

در قرون ششم و هفتم هجری شیوه ی مزارعه سخت تر از قرون قبل شد ،در عصر ایلخانان مزارعه فقط از نظر حقوقی و ظاهری ، به صورت استیجاری به روستایی واگذار می شده که مستلزم توافقی میان مالک و روستایی مزارعه کار بوده ، ولی در واقع شکلی از تابعیت روستاییان نسل بعد از نسل به مالک بود.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴،ج۲،ص۹۷)

ویژگیهای مزارعه در عصر ایلخانان :

-امکان توسعه ی تولیدات کشاورزی را به روستایی نمی داد.

-با وجود این شیوه ، مالک حتی از فقر روستایی ذی نفع بود ، به این معنی که می توانسته شرایط سخت تر و اسارت باری را به وی تحمیل کند.

-شیوه ی پرداخت مساعده از طرف مالک به زارع ، برای تهیه ی اسباب و وسایل زراعی ، با ربا خواری توأم می شد و اسارت و انقیاد روستایی را تشدید می کرد.

- شیوه ی مزارعه اجازه نمی داد تا اندوخته ی کشاورزی ایجاد شود .

-این شیوه سد راه ترقی اقتصاد کالا و پولی نیز بود.(همان ، صص۹۸-۹۹)

در عصر ایلخانی نقش بنه ها ضعیف و نظام مزراعه قدرت گرفته بود .

۶- سیاست مالیاتی :

شرایط سیاسی مغولان(فقدان ساختار سیاسی متمرکز) اقتصادی(شیوه زندگی دامپروری) و اجتماعی(پراکندگی جماعات کوچ رو) که از ویژگی های زندگی مغولان بود(یوسفی فرو علی اصل، ۱۳۹۰: ۱۸۹) هیچ کدام با ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران همخوانی نداشت، لذا مغولان برای بهبود وضعیت اقتصادی قلمرو ایلخانی بر سیاست مالیاتی متمرکز شدند.

مالیات در اصل به مفهوم رفتن در خدمت یک زمین دار بود، که بعدها به تعهد پولی نسبت به زمین تبدیل شد ، و پولی بود که بر پایه ی میزان محصول ، پرداخته می شد .(فرای ، ۱۳۴۴، ص ۱۸۵)

در سراسر دوره ی ایلخانی ، میل غالب بر این بوده ، که ، چه با افزودن به نرخ های مالیاتی و چه با وضع مالیات جدید، بر میزان مالیات بیا فزایند ، (لمبتون، ۱۳۶۲، ص۱۹۲)یک عامل مهم انحطاط کشاورزی همانا سیاست مالیاتی بود که بوسیله ی ایلخانان اولوس هلاکویی اعمال می شد .

نظام های مالیاتی :

در فقه اسلامی ۵ نوع مالیات به رسمیت شناخته شده : زکات ، عشر، خراج ، جزیه و خمس

پیش از غلبه مغول ، مالیات سرانه فقط از اهل ذمه [۴]ماخوذ می گردید ،و و ضع مالیات برهمه ی مردم چه مسلمان و چه غیر مسلمان فقط در عهد ایلخانان مغول معمول گشت و بعد از اسلام آوردن آنها نیز هم چنا ن بر مسلمانان باقی ماند.(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲، ۲۲۸)

ا- خراج :

یعنی مالیات ارضی بهره – مالیات ، مالیات مأخوذ به نفع دیوان و در مورد املاکی که از معافیت مالیاتی برخوردار نبودند بکار می رفته است.

خراج بر دو نوع بوده : یکی جنسی ، به صورت سهمی از محصول که مقا سمه نامیده می شد و دیگری نقدی که بر حسب مساحت زمین در یافت می گردید ، خراج نقدی را وجوه العین نیز می گفتند .

در منابع قرن ششم و هفتم هجری از خراج جنسی به مراتب بیش از خراج نقدی سخن رفته و این جا می توان نتیجه گرفت که افزایش خراج جنسی با سقوط کشاورزی و کاهش اهمیت تولیدات کالایی رابطه داشته است .

از بی رحمانه ترین شیوه های بهره کشی از روستاییان ، که هنگام وصول خراج بدست دیوان انجام می شد ، یکی روش ارزیابی تخمینی محصول یا تسعیر بوده است ، و موجب افزایش مصنوعی میزان خراج می گردید و دیگری موضوع دریافت خراج قبل از موعد بوده که امیران محلی معمول می داشتند . (همان ، ص۲۴۹)

در اکثر سالها مالیات ها را از بیش می گرفتند و هنگام تسعیر مالیات جنسی به نقدی ،چنان تدبری به کار می بردند که روستاییان و کشاورزان دچار زیان می شدند .(لمبتون ، ۱۳۶۲، ص ۱۷۰)

یک عامل دیگر نیز وجود داشت که سهم روستاییان را از محصول کم می نمود و آن عبارت بود از برداشت مقداری از سهم زارع به عنوان پرداخت بدهی های قبلی او.(لهسایی زاده ، ۱۳۶۹، ص۶۶)

۲-بهره :

معنای لغوی آن سهم است ، یعنی : خراج به صورت سهمی از محصول که به سود دیوان اخذ می شده .(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲ ،ص۲۵۹)

۳- حرز :

به معنای یکی از مالیات ها بوده یعنی ارزیابی نقدی محصول که غالبا خود کامه بوده ،توسط عوامل دیوان در ولایاتی که خراج به نقد اخذ می شده است .معمول شد .(پطروشفسکی ،۱۳۴۴، ج۲،ص۲۵۰)

[۴] اهل ذمه : به غیر مسلمانان اهل کتاب (یهودیان ، مسیحیان ، زرتشتیان و صابئین) می گویند.که با مسلمانان پیمان بسته اند ، تا در کشور اسلامی و در پناه دولت اسلام در امان باشند.

۴- قبچور :

عبارت بود از مالیات بر موا شی ، در این مورد حداقل مالیاتی که می گرفتند بابت ۱۰۰رأس گله بود و نرخ مالیات ا٪ بود. در زمان غازان خان این مالیات را روستاییان و عشایر می پرداختند .،(لمبتون ، ۱۳۶۲،ص۱۶۸)

مالیات قبچور در ایران پیشینه داشته است :در زمان هخامنشیان نوعی مالیات معمول بود که باج چهار پایان و جانوران خانگی بوده که مبلغ آن گویا ۱۰٪ بوده است .(فرای ، ۱۳۴۴، ص ۱۸۶)

۵- قلان :

در مورد قلان اختلاف نظر وجود دارد :

ظاهرا قِلان از نوع مالیات ها یی نبوده که قبلا در نواحی مغلوب ایران معمول شده و از این رو بعید به نظر می رسد که مقصود خراج یا مالیات ارضی بوده باشد.(لمبتون ،۱۳۶۲، ص ۱۶۹) . بارتولد آن را به معنی مالیاتی که بر زمین های دائر و به طور کلی دهات می بستند گرفته است که معمولا در محل وصول می شده است .(همان ، ص۱۵۱) .قلان بیشتر عبارت بود از نوعی بیگاری، که به جای خدمات نظامی یا برای کارهای فلاحتی یا کارهای عام المنفعه (همان، ص۱۷۰) بر روستاییان تحمیل می شده است.

۶- تمغا :

مالیات بازرگانی ، که در شهرها و برای روستاییان حومه ی شهرها که محصولات خود را در بازار ها بفروش می رساندند، وضع شده بود تمغا به نقد وصول می شد.

۷- مقاسمه :

معنی این واژه در عصر غازا نی تغییر پیدا کرد و به احتمال قوی عبارت بودن از تقسیم و سر شکن کردن مبلغ کل مالیات میان افراد مالیات دهنده (همان ، ص۲۵۰)

۸- عوارض :

مالیات فوق العاده ای که از روستاییان و شهر نشینان توسط دیوان و یا امرا و ملوک محلی به منظور تامین مخارج فوق العاده از قبیل جنگ ، جشن و تشریفات درباری دریافت می شده .(همان ، ص۲۶۸)

۷- اصلاحات غازانی :

بسیاری از جوانب مالیاتی دولت ایلخانان تاکنون نیز روشن نشده و مورد بحث است . فقط یک نکته مسلم می باشد که رسوم مزبور بر پایه ی بهره کشی بی رحمانه از رعایای اسکان یافته روستایی و شهری مبتنی بوده و میزان بهره و مالیات های فئودالی به هیچ وجه با سطح نیروهای تولیدی کشاورزی و درآمد روستاییان مطابقت نداشته است . .(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲، ص۳۰۵)

مرحله ی اصلاحات ،غازان خان را برآن داشت که با بزرگان مسلمان اعم از اهل قلم و روحانیون روابط نزدیک تری برقرار سازد و اسلام بپذیرد. و پس از هفتاد سال دین اسلام را کیش رسمی و دولتی اعلام کند. وی اصلاحات را به یاری رشید الدین فضل الله که عملا مبتکر و رهبر اصلاحات غازانی بود عملی ساخت .(همان ،ص۱۰۹)

اصلاحات غازان خان در دو بخش صورت گرفت :

۱-۶- اصلاحات ارضی :

اصلاحات ارضی غازان خان ،بر اصل تثبیت دقیق میزان بهره و مالیات بنا شده بود .او وصول مکرر مالیات ها و دریافت وجوه اضافه بر جدول مالیاتی را موقوف کرد .

-درزمان غازان خان ، دفترهای ثبت املاک در سراسر کشور به وجود آمدند.

بدین منظور منشیانی به ولایات مختلف برای تعیین وضع املاک فرستاده شد .

اسناد مالکیت با نشان زرین دولت یعنی "آلتون تمغا"مهر می شدند .

اسناد حاوی نام مالک و توصیف کامل ملک بودند. (اشپولر، ۱۳۵۱، ص۳۱۷)

برای صدور سند مالکیت ، دریافت حداکثر نیم دینار مجاز بود و مجازات صدور اسناد نادرست مرگ و کمک کنندگان به چنین جرمی ر ا با بریدن دست مجازات می کردند.(فضل الله،۱۹۴۰م،ص۲۲۹)

غازان خان فرمان داد : مالیات دهستان ها به مقاطعه ندهند و چون در دوران ساسانیان ،سالی یکبار بیشتر مالیات نگیرند ،و براساس آئین پیشین ایرانیان مقرراتی وضع کرد .(بهنام ، ۱۳۲۰،ص۴۹)

غازان، تسعیر محصول سبز و نارسیده و هم چنین ، اخذ خراج را قبل از موعد مقرر قدغن کرد .(پطروشفسکی ، ۱۳۴۴، ج۲، ص ۲۵۰)

برای جمع آوری خراج اوقات و موعدهای ثابتی معین شد ، بدین شرح:

اخذ خراج نقدی سالی یکبار از نوروز هر سال به مدت ۲۰ روز

خراج جنسی به غلات : سالی دو مرتبه هر بار به مدت ۲۰ روز در موقع رسیدن حاصل گندم پاییزه و تابستانه (فضل الله۱۳۳۸،ج۲،ص۱۰۴۱)

درزمینه املاک اقطاع نیز اصلاحاتی صورت گرفت :

سربازان (چریک) حق نداشتند که زمین های مجاور را ضمیمه ی اقطاعات کنند و آنها را یورت خود گردانند ، آنها نمی بایست مردم را از چراگاه خود محروم سازند .(همان،ص۱۰۷۲)

دیوانیان حق نداشتند که بر اقطاعات حواله بنویسند .۰(همان،ص۱۰۷۳)

غازان خان همت خود را صرف آبادانی زمین و احیاء اراضی موات نیز کرد .(گروسه ، ۱۳۶۵، ص ۶۲۳)این امر در ایران باستانی پیشینه ای داشت :

شاهان هخامنشی برای تشویق مردم به کشاورزی و آبادی مقرر داشتند، که هرکس زمین های بی حاصل را به واسطه ی آبیاری آباد کند تا ۵ پشت در آمد آن زمین ها از آن اعقا بش باشد .(بهنام ، ۱۳۲۰، ص۲۴)

-یکی از یرلیغ های غازان خان که رشید الدین "شرط نامه اش" می خواند از لحاظ آبیاری و احیای اراضی بایر و خالی از سکنه و ویران شده واجد اهمیت بوده :

این یرلیغ به همه کسانی که مایل بودند حق می داد تا به احیا ء و زرع و اسکان اراضی بایر بپردازند و از تسهیلات مالی برخوردار گردند.

غازان اراضی متروک را میان روستاییان تقسیم کرد، مال الاجاره ی این اراضی روستاییان را به پذیرفتن ، چنین زمین هایی تشویق کرد چرا که آنها :

در سال اول معاف از مالیات بودند .

در سال دوم یک سوم از مالیات متداول به دولت پرداخت می شد.

میزان پرداخت مالیات در سال سوم ،نسبت به حاصل خیزی زمین طبقه بندی می شد، چنانچه زمین حاصل خیز بود :سه چهارم ، درمورد زمین های متوسط دو سوم و برای زمین های کم حاصل یک دوم از مقدار متداول به دولت می رسید.
پرداخت تمام مالیات برای سال چهارم در نظر گرفته می شد .(فضل الله، ۱۳۳۸، ج۲،ص۱۱۰۶)
به گفته رشیدالّدین دیوان خاصی وجود داشت که درباره ی اشتغال و زرع اراضی بایر با اشخاص قرداد منعقد می کرد و نواب دیوان مزبور تا عهد رشیدالدین قراردادهای بسیار با اشخاص منعقد نموده بودند و آبادی و زرع به حد وفور و به نحو دائم صورت می گرفته و در نتیجه چون زمین های بایر آباد گردند ، غلّه ارزان شود ،و مال خزانه نیز دست دهد و زیاد شود. (فضل الله ،۱۳۳۸،ج۲،ص۱۱۰۶)
دیگر منابع نیز این گفته را تأیید می کنند .حمدالله مستوفی در نزهت القلوب در شرح اوضاع نواحی روستایی اصفهان ، قزوین ، ابهر ، ساوه ، لر بزرگ و کوچک ، همدان ، یزد و ایالات خوزستان و سیستان و کوهستان و...
به محصول فراوان غله و میوه جات و انگور و وفور آن، و وجود شبکه های آبیاری وسیع روی زمین و زیر زمینی اشاره می کند .(مراجعه به جدول پیوست)
وی به متصرفان زمین هایی که بی منازع بود حق مالکیت عطا کرد .(لمبتون ، ۱۳۶۲ ، ص ۱۷۹)
در سوم رجب سال ۷۰۰هجری ،قانونی صادر شد و حق مالکیت کسانی که ۳۰ سال صاحب زمینی بودند حتی زمین وقف ،به طور قطع تایید و معارضه با آن را ممنوع کرد.(اشپولر، ۱۳۵۲،ص۳۱۷)
میزان مالیات بازرگانی و صنعت که تمغا نامیده می شد، در برخی از نقاط مجاور شهرها تقلیل یافت . این موضوع برای روستائیانی که محصولات خود را در بازارهای بلاد بفروش می رساندند نیز واجد اهمیّت بود.

۲-۶- اصلاحات کشاورزی :
غازان فرمان داد تا بذر، آلات کشاورزی ، اسب و گاو نر در اختیار روستاییان قرار گیرد .(نعمانی ، ۱۳۵۸، ص۳۱۸)
اصلاحات غازانی ، قبچور، را محفوظ داشت ولی برای آن نظم و ترتیبی قایل شد.(فضل الله،۱۳۳۸،ج۲،ص۱۰۴۰)
دام های کاری از مالیات قبچور معاف شدند.
به دستور او درآمد مالیاتی گاو نر، به مصرف تهیه ی حیوانات برای این منظور رسید . (اشپولر، ۱۳۵۲،ص۳۱۸)
غازان خان در ضمن دیگر اقداماتی که برای احیای کشاورزی در نظر گرفته بوده ، از حفظ و حمایت کبوتران در روستاها سخن گفته است .وی باز داران و دیگر عمله ی دولت را ارز این که کبوتران را از روستاییان بگیرند ، منع کرده و قدغن کرده که هر جا کبوتری وجود دارد، صیادان دام نگذارند.(فضل الله ،۱۳۳۸،ج۲،ص۱۱۰۳).
اهمیت کارهای پر دامنه ای که در زمینه ی آبیاری به عمل آمد ، کمتر از اصلاحات یاد شده نبود ، سه سد در زمان غازان خان ساخته شد ،شبکه های آبیاری در عصر غازان و الجایتو ترمیم شدند. ساخت کاریز ها ، مرمت و ترمیم آنها را در دستور کار قرار داد.(اشپولر، ۱۳۵۲،ص۳۱۸)

با صدور این قوانین تا حدودی امنیت در روستاها برقرار شد و اسکان روستاییان به سرعت عملی شد .ارزش زمینها و بناهای کشاورزی به ۱۰ برابر رسید، بار دیگر وصول مالیات به صندوق دولت مرتب شد و وضع مالی کشور به طرز بی سابقه ای بهبود یافت . آن چه مسلم می نماید این است که غازان خان در طول حکومت نسبتا کوتاه خود ، با انجام اصلاحاتی در صدد ترمیم و جبران

آسیب های وارده بر اوضاع اقتصادی قلمرو ایلخانی برآمد، اما با توجه به مرگ زود هنگام غازان این تردید وجود دارد که تاثیر این اصلاحات بر اوضاع اقتصادی قلمرو ایلخانی پایدار بوده باشد.(رحیمی و فلاحی، ۱۳۹۴: ۹۴)

۷- نتیجه :

هجوم اردوی مغول به ایران در زمانی اتفاق افتاد که کشاورزی ایران با دارا بودن ،شبکه های آبیاری ،اراضی مزروع و نیروی انسانی ماهر و متخصص در فنون زراعت و باغ داری در اوج شکوفایی خود بود ، با تشکیل اولوس هولاکویی و تاسیس دولت ایلخانی ، سلسله عواملی به وجود آمدن که موجب سقوط کشاورزی در ایران شدند .ازجمله ی این عوامل می توان به : کشتار دسته جمعی شهر نشینان و روستاییان یکجا نشین و تقلیل نیروی کار ، تخریب زیر ساخت های عظیم آبیاری ، ادامه ی جنگ های داخلی و خارجی ،تصرف اراضی زراعی ،و در نتیجه تقویت دامداری صحرا نشینی و تبدیل زمین های کشاورزی به مراتع و چراگاه های فاتحان مغول و ترک ،تغییر شیوه ی سکونت روستاییان اسکان یافته ، که برای تأمین معاش خود به اقتصاد شبانی و زندگی نیمه کوچ نشینی روی آورده بودند ، رواج اشکال مختلف مالکیت ارضی ،تغییر سیاست مالیاتی و وضع مالیات های جدید اشاره کرد ، همه ی این عوامل در کنار هم ،بجز فقر روزافزون روستاییان و تحلیل پیکره ی صنعت زراعی ایرانی ، نتیجه ای به همراه نیاورد. اصلاحات غازانی بهبودی در اوضاع زراعی و روستا نشینی به وجود آورد ، به گونه ای که مورخین عصر غازانی را عصر طلایی دوران ایلخانی می شمارند .ولی مرگ ناگهانی غازان خان در سال ۷۰۳ هجری و قتل رشید الدین فضل الله طراح و مجری جریان اصلاحات ، مانع تحقق بسیاری از فرامین اصلاحی او شد .با رواج اقطاع داری سیاست ایجاد تمرکز غازان خان ، دچار تزلزل شد و راه برای ایجاد سلسله های محلی ، مانند : آل مظفر، اتابکان لر ، جلایریان و.. در نقاط مختلف کشور باز شد ، پس از مرگ ابوسعید وحدت و پیوستگی کشور یکسره از دست رفت و کشاورزی ایرانی که پس از ۷۰ سال از ورود اردوی مغول به ایران ، جان تازه ای گرفته بود ، مجددا رو به افول نهاد .منابع تاریخی اذعان دارند که کشاورزی ایران هرگز به شکوفایی دوران ماقبل از حمله ی مغول نرسید .

محدودیت های پژوهش: پراکندگی مطالب ، عدم طبقه بندی موضوعات ، تکرار مطالب در منابع مختلف و عدم تمرکز بر موضوع روستا از محدودیت ها ی تحقیق بودند .امید است این تحقیق سهمی هرچند اندک در شناخت وضعیت کشاورزی ایران در عصر ایلخانان داشته باشد.

کتاب نامه :

-ابن اسفندیار،بهاء الدین محمد بن حسن(۲۰۰۲م).***تاریخ طبرستان*** .الطبعه الاولی ،احمد محمد نادی .قاهره: المجلس الاعلی الثقافیه.

-اشپولر ، بارتولد .(۱۳۵۱).***تاریخ مغول*** .چاپ اول . محمود میر آفتاب .تهران : بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

-بهرامی ، تقی .(۱۳۳۰) ،***تاریخ کشاورزی ایران*** .تهران : چاپخانه دانشگاه تهران .

-بهنام ، عیسی .(۱۳۲۰).***صنایع و تمدن مردم فلات ایران پیش از تاریخ*** .تهران : بی نا

-پطروشفسکی ، ایلیا پاولوویچ .(۱۳۴۴).***کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول*** .ج۱.و ج۲.کریم کشاورز. تهران :موسسه مطالعات اجتماعی دانشگاه تهران .

-تقوی ، نعمت الله .(۱۳۹۹).***جامعه شناسی روستایی*** . چاپ دهم .تهران :انتشارات پیام نور.

- جوینی ، علاء الدین عطا ملک بن بهاء الدین محمد بن محمد (۱۳۲۹ه)***تاریخ جهانگشای*** . هلند، لیدن :چاپ خانه بریل

- حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله خوافی .(۱۳۷۸). ***جغرافیای حافظ ابرو*** .ج۲.چاپ اول.صادق سجادی.بی جا :میراث مکتوب

- رحیمی، محسن؛ فلاحی، وحید،(۱۳۹۴). **تاثیر اصلاحات غازانی بر وضعیت کشاورزی قلمرو ایلخانی. تاریخ اسلام و ایران**. دوره ۲۵.ش۲۶.صص۷۱-۹۸

-رضا، عنایت الله،غلامرضا ،کوروس،محمد علی، امام شوشتری، علی اکبر انتظامی .(۲۵۰۰ش). ***آب وفن آبیاری در ایران باستان*** .بی جا.بی نا.

-رجب زاده ، هاشم .(۲۵۳۵ش).*آیین کشورداری در عهد وزارت رشیدالدین فضل الله همدانی* .چاپ اول .تهران : انتشارات طوس .

-سیاه پوش ، محمد تقی.(۱۳۵۲).***پیرامون آب و هوای باستانی فلات ایران*** .تهران : ابن سینا.

- سوداگری ، محمد.(۱۳۳۶).***نظام ارباب –رعیتی در ایران*** .چاپ اول .بی جا : چاپ خانه گلشن .

-طالب ، مهدی،موسی عنبری.(۱۳۹۹).***جامعه شناسی روستایی*** .چ۵.تهران : انتشارات دانشگاه تهران

-فضل الله،رشیدالدین بن عمادالدوله ابوالخیر.(۱۹۴۰م).***تاریخ مبارک غازانی*** .هرتفورد انگلستان :چاپ خانه ی استفان اوستین .

-فضل الله،رشیدالدین بن عمادالدوله ابوالخیر (۱۳۳۸) ۸.***جامع التواریخ*** .ج۲.چاپ دوم .ابوالحسن سرو قد.بی جا : بنیاد پژوهشی آستان قدس رضوی .

- فضل الله،رشیدالدین بن عمادالدوله ابوالخیر.(۱۳۶۴).***آثارو احیاء*** .منوچهر ستوده ،ایرج افشار .تهران :موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه گیل شعبه تهران.

-فرای ، ر.ن (۱۳۶۲). ***تاریخ ایران کمبریج*** .ج ۴.حسن انوشه .تهران : امیرکبیر.

- فرای . ر.ن(.۱۳۴۴).***میراث باستانی ایران*** .چاپ اول .مسعود رجب نیا.تهران : انتشارات علمی و فرهنگی.

-فلاح تبار، نصرالله.(۱۳۹۴).***حقوق و قوانین روستایی در گذر زمان*** .چاپ اول .تهران : نشر ماهواره.

-فلاح تبار ، نصرالله.(۱۳۹۶).***سیر فرآیند جغرافیایی کشاورزی در ایران*** .تهران .نشر ماهواره.

-گابریل ،آلفونس.(۱۳۸۱).مارکوپولو در ایران.ج۱.پرویز رجبی.تهران : انتشارات اساطیر.

-گروسه ،رنه(.۱۳۶۵).چاپ دوم .***امپراتوری صحرانوردی*** .عبدالحسین میکده .تهران :انتشارات علمی و فرهنگی.

-لمب ،هارولد(.۱۳۱۷).***چنگیزخان*** .رشید یاسمی .تهران :بی نا.

-لمبتون ،آ.س.ک.(۱۳۶۲).***مالک و زارع*** .چاپ سوم .تهران : انتشارات علمی و فرهنگی .

-لهسایی زاده ، عبدالعلی(۱۳۶۹).***تحولات اجتماعی در روستاهای ایران*** .چاپ اول .شیراز: انتشارات نوید.

- لهسایی زاده ، عبدالعلی(۱۳۷۸).***جامعه شناسی کشاورزی***.تهران: سمت.

-مستوفی قزوینی ،حمدالله،(۱۳۶۲).***نزهت القلوب***.چاپ اول .گای لیسترانج . تهران : دنیای کتاب.

- نعمانی ، فرهاد(۱۳۵۸).***تکامل فئودالیسم در ایران*** .چاپ اول. تهران :خوارزمی .

-هروی، قاسم بن یوسف ابونصر.بی تا .**ارشاد الزراعه**. محمد مشیری .تهران : جهاد دانشگاهی

- یوسفی فر، شهرام؛ علی اصل، پرویز(۱۳۹۰) ک**شاورزی و امور زراعی تبریز در دوره ی غازان خان** .تاریخ. دوره ی ۶.ش ۲۰.صص۱۸۸-۲۰۵

در دست ویرایش